

CAPACITATEA JURIDICĂ A FEMEII ÎN DREPTUL ROMAN. STUDIU DE CAZ – PROVINCIA ROMANĂ DACIA

CODRUȚA JUCAN*

Abstract: Serving as the base framework on the status of women, the legal abilities of women in Roman Law served as a reference point in the whole ensemble of social and legal norms that governed the life of Roman women within the Empire. The present paper is an attempt to shed light on the legal abilities of Roman women within the Roman province of “Dacia”, taking in account both legal Roman norms and social realities of the time. Inextricably linked to the institution of Marriage and to the Roman family, the status of Roman women was a complex ensemble of juridical and social norms which reflected the very essence of the Roman society.

Key words: women, Roman Law, Roman Empire, juridical status

1. Considerații preliminare

Vom începe prin a face câteva mențiuni în ceea ce privește metoda folosită.

În primul rând ne vom referi în cele ce urmează exclusiv la aspectele de drept roman, situația celor care nu sunt cetățeni romani necesitând din acest punct de vedere o analiză separată. Chiar dacă romanii admiteau elemente de drept peregrin, acestea pot fi surprinse doar în ceea ce privește căsătoria după dreptul peregrin, pentru necetățenii prezenți în provincie care nu sunt militari. Statutul juridic al acestora este practic marginal, căsătoria lor neproducând efecte juridice conform dreptului roman, nici pentru cei doi și nici pentru copiii lor.

În al doilea rând, exemplele care au fost alese și uneori comentate provin toate din provincia romană Dacia, iar folosirea lor este doar pentru a ilustra mai bine aspectele juridice la care ne vom referi.

---

* Doctorandă, Facultatea de Istorie și Filosofie, Universitatea Babeș-Bolyai.

Apoi nu trebuie să uităm că studierea aspectelor de drept nu duce la obținerea unei imagini în totalitate reală a societății romane. La fel ca în orice societate, dreptul dă linia directoare, dar aceasta nu înseamnă că prevederile legale sunt integral respectate sau că membrii societății se comportă întotdeauna ca atare. Astfel, deși tații romani aveau dreptul să își omoare copiii, se pare că nu o făceau totuși chiar atât de des (sau în orice caz, izvoarele sunt tăcute în această privință), sau deși mamele nu aveau dreptul legal de a se implica în căsătoriile copiilor, se pare că aveau un cuvânt serios de spus în acest sens¹ etc. Drept urmare, este bine de studiat dreptul roman păstrând anumite rezerve, fără a uita că el nu reprezintă decât cadrul în care se dezvoltă și se rezolvă problemele de zi cu zi ale societății.

O altă mențiune de ordin metodologic se referă la terminologia juridică folosită și la explicațiile care însoțesc anumite noțiuni. Termenii au fost explicați, unde a fost posibil, atât prin referiri la surse antice, cât și prin referiri la definiții date de dreptul contemporan. A fost nevoie de această ambivalență, deoarece romanii nu au definit întotdeauna cu exactitate sau nu au definit chiar deloc anumite instituții, raporturi juridice, care pot fi înțelese doar prin prisma aspectelor de drept contemporan, român sau francez. Pe de altă parte, în numeroase situații nici nu poate fi vorba despre diferențe, dat fiind faptul că, după cum bine se știe, majoritatea sistemelor de drept europene se revendică de la cel roman. Pe parcurs, unde va fi cazul, vom detalia această situație. Nu este vorba despre un demers de drept comparat, ci doar despre o explicitare cât mai bună posibil pentru anumite probleme.

Mai este de adăugat faptul că în prezenta lucrare nu am făcut referire decât la acele aspecte pe care le putem considera că sunt specifice situației juridice a femeii, fără a ne opri la toate aspectele de drept în care aceasta era implicată, ceea ce ar fi dus la o depășire a cadrului lucrării și la o extindere a acesteia la un întreg curs de drept roman.

Condiția juridică a femeii în Dacia romană este dată de către normele de drept roman, care, la fel ca pe întreg teritoriul Imperiului, se aplicau și în această provincie. Chiar dacă nu avem documente epigrafice și în nici un caz nu avem documente literare care să ateste explicit prezența și aplicarea tuturor aspectelor de drept la care facem referire, acestea pot fi în mod evident deduse din aplicarea unitară a întregului sistem de drept roman în întregul Imperiu. Sistemul de drept aplicat de

---

¹ Suzanne Dixon, *The Roman Family*, The John Hopkins Universtiy Press, Baltimore - London, 1992, p. 36.

către romani era același pentru întreg teritoriul Imperiului, iar izvoarele istorice existente, atâtea câte sunt, nu ne îndreptătesc să considerăm că situația ar fi diferită pentru Dacia. Apreciem însă că o imagine a femeii nu poate fi una completă fără a avea în vedere ceea ce decurgea din aplicarea dreptului, respectiv ceea ce i se permitea și ce nu să realizeze din poziția pe care o avea din punct de vedere juridic. Pe de altă parte, inscripțiile, care reprezintă unica sursă privind dreptul roman din Dacia, trebuie în fiecare caz analizate și interpretate pentru că a existat tendința denaturării realității. Spre exemplu, apar în inscripții termeni ca *uxor* sau *coniux* folosiți în situații în care în mod evident nu este vorba despre un *iustum matrimonium* și avem de-a face cu persoane care nu aveau *ius conubii*.

Dreptul este o noțiune cu două înțelesuri. Pe de o parte, există un sens subiectiv, prin care se înțelege capacitatea unei persoane de a îndeplini anumite acte. Celălalt sens, cel obiectiv, se referă la ansamblul de reguli, stabilite de către stat și sancționate de către autoritatea civilă în vederea menținerii ordinii din statul respectiv. Dacă prima accepțiune a fost fără nici o rețineră admisă și utilizată în Roma antică, pentru cea de-a doua au existat, chiar din epocă numeroase discuții². Aceasta deoarece dreptul roman nu este un sistem de drept care să corespundă accepțiunii moderne³, statul nu a intervenit și nu a dorit să intervină în toate aspectele cotidiene, decât în măsura în care această intervenție corespundea interesului său. Prin urmare, numeroase aspecte de „drept roman” nu au de-a face cu ceea ce înțelegem azi prin ideea de drept, din punct de vedere al concepției obiective.

În epoca antică, dreptul este în mare parte guvernat de religie și de norme cutumiare, romanii făcând distincția între dreptul divin – *fas* și dreptul uman – *ius*⁴. Din epoca clasică, statul ajunge să intervină tot mai mult în acest domeniu, dorind să reglementeze tot mai multe aspecte ale vieții sociale, apărând primele norme privind familia, raporturile de afaceri etc. În fine, epoca Imperiului Târziu este una în care se conturează tot mai mult o legislație propriu-zisă. Modificările sunt treptate, dar relativ constante, dreptul fiind unul dintre domeniile care urmează cel mai îndeaproape societatea în dezvoltarea sa.

---

² E. Cuq, *Manuel des institutions juridiques des Romains*, ed. Plon, Paris, 1928, pp. 5-7.

³ E. Lupan, *Introducere în dreptul civil*, ed. Argonaut, Cluj-Napoca, 2003, pp. 11-13; Gh. Beleiu, *Drept civil român*, ed. Universul Juridic, București, 2004, p. 15.

⁴ P. F. Girard, *Manuel élémentaire de droit romain*, ed. Rousseau et Cie, Paris, 1929, p. 1; C. Hamangiu, Matei G. Nicolau, *Dreptul roman*, vol. I, ed. Librăriei Socec, București, 1930, p. 14.

Drept urmare, dacă în perioada timpurie, cele mai importante surse ale dreptului rămân cutuma, edictele magistraților, senatus-consultele, în epoca imperială constituțiile imperiale (edicte, mandate, decrete și rescripte) devin principal mod de formare a dreptului. La acestea se adaugă jurisprudența, care a fost izvor de drept în întreaga perioadă romană, dar nu în sensul în care noi o înțelegem azi, ca precedent judiciar format din decizii de speță ale instanțelor, ci ca o sumă a operelor jurisconsultilor, care fac analize ale diverselor spețe, scrierile acestora reprezentând în momentul de față unul dintre cele mai importante izvoare istorice pentru studierea dreptului⁵.

2. Persoanele și capacitatea juridică

Dreptul roman avea ca primă instituție recunoscută *persona*⁶, prin care se înțelegea, atunci ca și acum, ființa capabilă de a fi subiect activ (deținătoare de drepturi) sau pasiv de drept (aptă de a se obliga). Diferența constă în faptul că în dreptul roman, acest drept era inițial recunoscut doar bărbatului care era și *pater familias*, singurul capabil să stea ca titular de drepturi și obligații, respectiv de a fi subiect de drept⁷, ca parte într-un raport juridic. Ulterior, această calitate a fost recunoscută și altor categorii, altor membri ai familiei, femeii, liberților, sclavilor, străinilor, în totalitate sau pentru anumite acte juridice. În realitate, dreptul roman, ca de altfel numeroase alte sisteme de drept din antichitate și nu numai, nu a considerat această instituție ca pe un drept, ci ca pe un privilegiu, care depinde de existența anumitor condiții⁸.

Astfel, calitatea de persoană fizică este stabilită în funcție de *caput*, care este format din trei elemente: *status libertatis*, *status civitatis* și *status familiae*. Orice modificare în una dintre aceste trei trăsături care definește persoana echivalează cu modificarea statutului juridic, așa numita *capitis deminutio*. Ideea inițială a fost aceea a radierii de pe listele cenzitare, dar ulterior semnificația aceasta dispare și noțiunea va fi folosită pentru situația pierderii oricăreia dintre cele trei elemente din statutul unui cetățean. Astfel, există *capitis deminutio maxima* care echivalează cu pierderea libertății, *capitis deminutio media* în situația

---

⁵ E. Cuq, *op. cit.*, pp. 15-67.

⁶ *Ibidem*, p. 77.

⁷ Gh. Belei, *op. cit.*, pp. 66-67.

⁸ P. F. Girard, *op. cit.*, pp. 101-102.

pierderii celorlalte două elemente, mai puțin a libertății și *capitis deminutio minima* pentru situațiile în care are loc pierderea statutului de *sui iuris* al unei persoane, în cazul căsătoriei *cum manu* sau a adrogației. Dreptul roman percepe cea mai gravă formă a acestei *capitis deminutio* ca pe o moarte din punct de vedere civil. În urma acestei stingeri a personalității juridice a persoanei fizice se produc efecte deosebite în materie de drepturi patrimoniale, succesoriale, de familie și legături personale⁹.

Orice persoană fizică are un început (nașterea, cu condiția ca nou-născutul să fie născut viu, să fie viabil și să aibă înfățișare omenească) și un sfârșit (moartea sau una dintre modificările care duc la moartea civilă).

Cele trei elemente enumerate mai sus stabilesc pentru persoană capacitatea juridică. Această capacitate este de două tipuri: de drept sau de folosință și de fapt sau de exercițiu. Capacitatea de folosință reprezintă acea parte a capacității civile care constă în aptitudinea omului de a avea drepturi și obligații civile și este premisa obligatorie pentru capacitatea de exercițiu, care reprezintă capacitatea persoanei fizice de a dobândi și exercita drepturi civile și de a-și asuma și executa obligații civile prin încheierea de acte juridice¹⁰. Dreptul roman, la fel ca dreptul contemporan, limita capacitatea juridică a persoanelor, aceste limitări având criterii provenind atât din lipsa libertății sau din lipsa cetățeniei, cât și din statutul matrimonial al persoanei, femeia fiind una dintre categoriile cu o capacitate juridică limitată, existând anumite acte juridice care îi erau inaccesibile. Incapacitatea femeii romane este o stare de fapt, datorată sexului său, iar dreptul roman recunoaște 3 instituții principale care afectează situația femeii romane: *patria potestas*, *manus* și *tutela*¹¹, care vor fi analizate pe parcurs.

Libertatea

În ceea ce privește libertatea, în funcție de acest criteriu, avem în principiu două categorii: oamenii liberi și sclavii. La acestea se adaugă libertii¹² și persoanele libere care sunt asimilate din punct de vedere juridic sclavilor¹³, precum și așa numitele situații de cvasi-servitute¹⁴.

⁹ *Ibidem*, pp. 211-214.

¹⁰ *Ibidem*, pp. 311-314, 348-350.

¹¹ Danielle Gourevitch, Marie-Thérèse Raepsaet-Charlier, *La femme dans la Rome antique*, ed. Hachette Littératures, Paris, 2001, p. 65.

¹² *DA*, III, s.v. *libertus*, pp. 1200-1221, Ch. Lècrivain.

¹³ E. Cuq, *op. cit.*, pp. 78-84.

¹⁴ P. F. Girard, *op. cit.*, pp. 141-146.

Acestea din urmă sunt persoanele aflate *in mancipio*, respectiv fiii, fiicele și femeile căsătorite *cum manu*. Practic, aceste categorii nu sunt subiecte de drept, ci obiecte de drept, puterea care se exercită asupra lor fiind similară unui drept de proprietate¹⁵. Chiar dacă în timp situația sclavilor se modifică, ei nu vor ajunge să fie niciodată subiecte de drept în nume propriu. Apar unele îmbunătățiri ale condiției lor în urma unor măsuri legislative (pedepsirea uciderii fără motiv a unui sclav sub Antoninus Pius sau declararea liberă a sclavilor părăsiți sub Claudius¹⁶ ș.a.). Mai mult, începe a fi recunoscută o personalitate juridică limitată pentru sclav, dar numai în interesul stăpânului (ca instrument de achiziție pentru acesta) sau în cadrul procesului de eliberare. Oricum, aceste schimbări nu afectează prea mult situația femeilor sclave, care oricum aveau capacitatea juridică restrânsă în virtutea sexului lor. Mai mult, orice femeie liberă care întreținea relații cu un sclav era în pericol de-și pierde libertatea devenind sclavă¹⁷ (sanțiune care desigur nu se aplica în situația unei relații între bărbatul liber și o femeie sclavă).

Pentru toate aceste situații avem exemplificări epigrafice în Dacia, pentru numeroase femei din inscripții fiind relativ ușor de stabilit dacă avem de-a face cu o femeie liberă, o libertă sau o sclavă.

Numărul cel mai mic este al femeilor sclave, explicabil prin aceea că, desigur, sclavele sunt mult mai puțin menționate în astfel de izvoare, din moment ce fac parte dintre marginalii societății antice romane. În doar câteva cazuri se poate afirma cu certitudine că avem de-a face cu sclave, fiind menționată expres această calitate.

Astfel, este monumentul funerar ridicat în memoria Valentinei, sclavă a împăratului, care a trăit 10 ani și 5 luni¹⁸. Părinții, Valentinus, numit și Potnianus, sclav al împăratului, contabil la serviciul censului, și Cassia Rogata sunt cei care au ridicat acest monument. Fetița decedată este o sclavă imperială, la fel ca tatăl său. Mama sa, libertă acum, a fost și ea tot o sclavă, aceasta fiind explicația pentru care fetița este încă sclavă, ea urmând starea juridică a mamei din momentul nașterii sale.

Cu certitudine o sclavă imperială este și Hygia, ce moare la 48 de ani, căreia îi pune monumentul un alt sclav cu care a conviețuit (deși se folosește în mod incorect termenul *coniux*), decedat și el¹⁹.

---

¹⁵ I. C. Cătuneanu, *Curs elementar de drept roman*, Cluj-Napoca, 1922, pp. 93-94.

¹⁶ Suetonius, *Cl.*, 25.2.

¹⁷ Suetonius, *Vesp.*, 11.

¹⁸ IDR III/2, 453.

¹⁹ IDR III/2, 412.

Tot sclave sunt și fetița de 6 ani, Passia și femeia Theudote, care fac obiectul unor contracte de vânzare-cumpărare notate pe două tăblițe cerate descoperite în Dacia²⁰. Mai mulți posibili sclavi apar într-o inscripție din Strei, unde apare o *familia*, cu tot ceea ce înțelegeau romanii prin aceasta, printre ei figurând și femei: Flavia, Crispina, Vetilla, Maxima²¹.

Posibil sclavă este și Cornelia, care trăia în *contubernium* cu un sclav imperial, a cărui calitate este expres menționată. Ne referim la o posibilitate pentru că numele său este sau incomplet sau oarecum atipic pentru o sclavă. Pe de altă parte aici pot exista și dubii, dat fiind faptul că totuși, mai rar femeile libere intrau în astfel de relații oficiale cu sclavi, deși fiind vorba despre un sclav imperial, cu un statut special, această posibilitate există²².

La fel, posibil sclavă este și Isidora, originară din Asia, pentru care ridică un monument funerar un sclav imperial, cu care e posibil să fi conviețuit²³.

În schimb, putem identifica mai multe foste sclave, liberte, în inscripții. Poziția lor diferă. În unele situații este vorba despre liberte care ridică monumentul funerar pentru patronul sau patroana care i-a eliberat, monument care intră în obligațiile lor testamentare, eliberarea având loc după momentul decesului stăpânului sau ca moștenitori necesari (categorie specială și separată de moștenitori în dreptul succesoral), eliberați fiind înainte de a le fi murit patronul.

Cassiei Saturnina, patroana, care a trăit 50 de ani, îi ridică monumentul funerar Cassia Ponticilla, liberta, conform dispozițiilor testamentare, executori testamentari fiind Publicius Ianuarius, soțul și Publicius Severus²⁴.

Alte femei apar în poziția de libertă și soție, cum este și situația Iuliei Egloge, care a ridicat un monument pentru Lucius Iulius Ga..., cetățean trever, decedat la 45 de ani²⁵.

Similară este și situația Aeliei Eutychia, care este liberta, dar probabil și soția defunctului Publius Aelius Diophantus și ridică

---

²⁰ IDR I, TabCerD 6, 8.

²¹ IDR III/3, 16.

²² IDR III/5, 212.

²³ IDR III/5, 539.

²⁴ IDR III/5, 510.

²⁵ IDR III/5, 543.

monumentul funerar împreună cu fiica, Aelia Ammis, ambele apărând și ca moștenitoare²⁶.

Și situația inversă este prezentă, chiar dacă mai rar, existând câteva cazuri în care stăpâna punea o inscripție pentru membri ai familiei, incluzând aici și liberta, dacă nu cumva este vorba despre o eroare de lapidă sau de lectură modernă eronată a textului inscripției. Astfel este cazul Valeriei Montanilla, fiica Spediei Severa și a lui Lucius Valerius Montanus, care în aceeași inscripție o include și pe Tyche, liberta familiei²⁷.

În rest, există similar un număr ridicat de inscripții puse de către, sau pentru, femei care nu numai că au fost cu siguranță libere prin naștere, dar o parte dintre ele provin din pătura aristocrației municipale sau provinciale. Astfel este cu siguranță situația Aeliei Saturnina, soția procuratorului Herennius Gemellinus, care apare în mai multe inscripții²⁸, Quintinia Magnilla din familia Antoninilor de la Sarmizegetusa²⁹, ca și cumnata sa, Antonia Priscilla³⁰ sau cele două *stolatae feminae* cărora le dedică inscripții ginerii, Valeria Frontina (cu un monument într-un loc public)³¹ și A(...) Flava³² sau femeile din familia Comatiilor din Apulum³³.

Nu mai insistăm asupra acestor aspecte, deoarece ele vor fi reluate și discutate mai amplu în capitolul care tratează poziția socială și economică a femeii în Dacia romană.

Cetățenia

Cetățenia este un al doilea criteriu, în funcție de care dreptul roman recunoaște existența cetățenilor romani, a latinilor și peregrinilor³⁴. Fără a mai insista asupra aspectelor teoretice, amintim doar că de deplinătatea capacității juridice se bucurau, cu toate drepturile pe care le includea, după cum era și firesc, cetățenii romani, pentru celelalte categorii existând limitări.

---

²⁶ IDR II, 46.

²⁷ IDR III/5, 581.

²⁸ IDR III/2, 188, 220, 342; IDR II 640;

²⁹ IDR III/2, 440.

³⁰ IDR III/2, 375.

³¹ IDR III/2, 127.

³² ILD 284.

³³ IDR III/5, 242.

³⁴ Vl. Hanga, *Drept privat roman*, Ed. Didactică și Pedagogică, București, 1978, pp. 176-181.

Pentru Dacia putem identifica două categorii și putem face doar distincția între cetățenii romani și peregrini, în lipsa altor informații. Metoda de diferențiere este cea onomastică, *tria nomina* fiind criteriul de departajare, dar și aici este necesară o anumită precauție.

Avem un număr semnificativ de cetățeni, iar după *constitutio Antoniniana* puțini peregrini mai apar, noul val de cetățeni fiind ușor de identificat, numele lor incluzându-l pe cel al împăratului care le-a dat calitatea de cetățeni: Aurelius, respectiv Aurelia pentru femei.

În anexa V, respectiv tabelul ce analizează din punct de vedere onomastic situația femeilor din Dacia, am inclus o coloană separată în care, în situațiile unde acest lucru a fost posibil, am menționat calitatea de cetățean roman sau de peregrin a femeii respective. O analiză cantitativă nu are nici un fel de relevanță sub acest aspect, fiind evident de la prima vedere faptul că este preponderentă prezența cetățenelor romane, ceea ce însă nu are de ce să surprindă.

În legătură cu aceste prime două aspecte legate de personalitatea juridică a romanului mai trebuie menționat că, pe lângă alte cauze care nu au relevanță în prezenta expunere, una dintre cele mai importante „surse” de sclavi, dar și de cetățeni romani este nașterea. Aceasta deoarece în situația unui copil născut în afara căsătoriei recunoscute ca atare, așa numitul *justum matrimonium*, acesta urma condiția juridică a mamei din momentul nașterii. Mai amintim însă că dreptul roman a acordat un privilegiu ideii de libertate prin aceea că și în situația în care mama este sclavă în momentul nașterii copilului, dacă la un moment dat în timpul sarcinii ea a fost liberă, copilul care se va naște va fi om liber³⁵. De asemenea, o altă excepție survine în cazul nașterii unui copil din relația dintre mama romană și tatăl peregrin, copil care nu va prelua cetățenia mamei, respectiv pe cea romană, ci va fi peregrin, la fel ca tatăl său.³⁶

Un astfel de exemplu, a doi copii care preiau condiția juridică a mamei, singura care apare de fapt și pe monumentul funerar pe care îl ridică pentru ei, este cel din Apulum, în care mama, Ianuaria Titia, edifică monumentul pentru Lucius Ianuarius Romulus și Ianuaria Pupa, cei doi copii, morți de timpuriu³⁷.

---

³⁵ Ulpianus, 5, 10.

³⁶ Caius, I, 77, 78; C. Hamangiu, Matei G. Nicolau, *op. cit.*, pp. 206-207.

³⁷ IDR III/5, 537.

Statutul familial și *patria potestas*

Ce-a de-a treia caracteristică definitorie a persoanei fizice este *status familiae*, în funcție de care persoanele se împart în *sui iuris* și *alieni iuris*³⁸.

Conceptul de familie³⁹ este cel puțin în perioada de început, unul extrem de larg, familia nefiind limitată doar la cuplul propriu-zis, ci incluzând și soția, copiii, membri gospodăriei, fiind practic grupul de persoane asociate la același cult și aflate sub puterea și protecția aceluiași șef de familie. Ideea acestei comunități de cult și a necesității perpetuării cultului familial stă la baza constituirii familiei romane⁴⁰. Este o teorie care explică numeroase trăsături particulare și comportamente ale societății romane.

Ulterior, principalul liant al familiei romane devine înrudirea de tip agnatic, așa numita rudenie civilă, care se propagă pe linie masculină, excluzând rudele dobândite pe linie feminină. O explicație care a fost dată preeminenței acestui tip de familie este legată de posibilitatea transmiterii cultului doar prin rudele de sex masculin, care nu trebuie în mod necesar să fie nici măcar descendenți⁴¹. Acest tip de rudenie are efecte în ceea ce privește căsătoria, tutela sau modul de transmitere a dreptului de proprietate prin succesiune⁴². În această fază, fundamentul familiei este *patria potestas*⁴³. Aceasta o reprezintă puterea pe care o are șeful familiei asupra soției și descendenților săi, indiferent de vârsta pe care ajung aceștia să o aibă. Evident, această putere nu poate niciodată să aparțină mamei sau oricărei alte persoane de sex feminin, care nu poate să dețină *patria potestas* și nici nu are o putere corespondentă⁴⁴.

Inițial, singurul care are capacitate juridică și este *sui iuris* este *pater familias*, restul familiei, respectiv soția, copiii (soțiile și copiii acestora), sclavii sunt *alieni iuris*. *Pater familias* este sacerdot al familiei (pentru cultul domestic), magistrat (fiind singurul care stabilește măsurile punitive în cadrul familiei, fără intervenția statului) și stăpân (cu drepturi

---

³⁸ Caius, I, 48-52; Antti Arjava, *Paternal Power in Late Antiquity*, în *JRS*, 88, 1998, pp. 148-155.

³⁹ DA, II, s.v. *familia*, p. 1972, F. Baudry.

⁴⁰ N.D. Fustel de Coulanges, *Cetatea antică*, ed. Meridiane, București, 1984, p. 54-65.

⁴¹ *Ibidem*, p. 85-89.

⁴² C. Hamangiu, Matei G. Nicolau, *op. cit.*, pp. 229-232.

⁴³ Caius, I, 55; DA, IV, s.v. *patria potestas*, p. 342-347, L. Beauchet; Vl. Hanga, *op. cit.*, pp. 187-190.

⁴⁴ Danielle Gourevitch, Marie-Thérèse Raepsaet-Charlier, *op. cit.*, p. 66.

de proprietate atât asupra patrimoniului, cât și asupra membrilor familiei care sunt în puterea sa)⁴⁵.

În timp, chiar dacă centrul rămâne *patria potestas*, noțiunea de familie se extinde la familia naturală, care nu mai ține cont doar de înrudirea pe linie masculină, ci și de cea pe linie feminină, care include și rudele prin alianță și pe cele pe linie cognatică. Este o mutație semnificativă, susținută și de intervenția tot mai pregnantă a statului în reglementarea relațiilor de familie, mutație care a dus la modificări importante ale dreptului succesoral (mama primește în urma unui *senatus consultum Tertulliani* dreptul de a-și moșteni copiii, drept pe care nu îl avea până în acest moment), în ceea ce privește căsătoria (gradele de rudenie se calculează la fel ca în dreptul modern și aceste grade reglează posibilitatea sau interdicția căsătoriei), dar și la apariția altor drepturi speciale care privesc mama: dreptul de pază al copiilor în situația conduitei necorespunzătoare a soțului sau a tutorilor, dreptul de corecție, dreptul la alimente⁴⁶ etc.

Autoritatea paternă este consacrată legislativ în această fază, dar implicarea statului, deși pare a aduce o recunoaștere și consolidare a acestei autorități semnifică de fapt limitarea tot mai mare, în condițiile în care statul nu avea nici un interes să tolereze acest tip de putere. Restricțiile vor ajunge să afecteze treptat toate cele trei componente ale statutului șefului familiei. Cultele domestice își pierd tot mai mult din importanță în favoarea divinităților poliade, astfel că rolul sacerdotal ajunge să fie doar simbolic. Puterea sancționatoare a șefului familiei este puternic restrânsă de preluarea de către stat a dreptului de a sancționa, iar anumite interdicții (interzicerea expunerii, a anumitor vânzări) lovesc semnificativ dreptul de proprietate care aparținea șefului familiei⁴⁷.

Mai trebuie subliniat aici că un puternic efect asupra familiei și a dreptului familiei, care începe să se contureze în acest moment al începutului Imperiului l-a avut legislația promovată de către Augustus care consființește intervenția statului în reglementarea acestor raporturi, dar și o direcție relativ unitară în ceea ce privește cursul societății tocmai prin impunerea unor limite în ceea ce privește familia. Aceste reglementări vor favoriza căsătoriile persoanelor *alieni iuris*, statul prin magistrați va putea acționa împotriva tatălui care nu-și dă consimțământul la căsătorie, obligarea acestuia la constituirea dotei, interzicerea legatelor

---

⁴⁵ N. D. Fustel de Coulanges, *op. cit.*, pp. 130-136.

⁴⁶ E. Cuq, *op. cit.*, pp. 132-133.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 135-136; C. Hamangiu, Matei G. Nicolau, *op. cit.*, pp. 262-266.

sub condiție când această condiție este cea de celibat sau văduvie, anumite privilegii pentru cei căsătoriți și pentru cei care au copii⁴⁸ ș.a.

Sursele autorității paterne au rămas relativ nemodificate. O astfel de autoritate se instituie prin căsătoria *cum manu* asupra soției care intră astfel în familia soțului și sub autoritatea acestuia. Ca o posibilă consecință a acestei puteri discreționare este existența autorității paterne asupra copilului procreat *ex iustis nuptiis*. Astfel tatăl nu mai trebuie să recunoască copilul, ci se aplică prezumția că tatăl copilului este soțul femeii, singura probă contrară provenind doar din verificarea perioadei de concepție, calculată la minim 180 zile, respectiv maxim 300 zile înaintea nașterii⁴⁹. Autoritatea paternă se putea institui însă numai asupra copilului născut din căsătoria legitimă. Copilul născut în afara acestei căsătorii urmează situația juridică a mamei și nu are nici o legătură, din punct de vedere juridic, cu tatăl natural⁵⁰. Alături de căsătorie și naștere, alte posibilități de întemeiere a puterii paterne mai sunt adopția (care poate să privească și femeile, ce pot fi adoptate, chiar dacă mai rar, dar nu pot niciodată să adopte la rândul lor⁵¹) și adrogația (instituție specifică dreptului roman, reprezentând adoptarea de către un *pater familias* a unui alt *pater familias* sau a oricărei alte persoane *sui iuris*, strict reglementată, fiind privită ca o chestiune de drept public).

Exemple ale unor fete adoptate există și în Dacia romană. Acest fenomen este desigur mai rar în cazul femeilor și pentru că rațiunile de adopție erau de obicei legate de transmiterea patrimonială și a cultului familial, printr-un descendent bărbat. Totuși adopțiile de fete, cum sunt și exemplele de mai jos, dovedesc faptul că fenomenul adopției avea și o latură emoțională, pentru că în fiecare dintre cazuri adoptatorul are deja o fiică, deci rațiunile pentru care adoptă o nouă fiică nu pot fi decât legate de aspecte privind îngrijirea și creșterea acesteia, de o rugămintă sau o solicitare testamentară a defunctului.

Publia Aelia Iuliana Marcella, fiica lui Publius Aelius Iulianus, cavaler roman, *flamen* și fost *duumvir* al coloniei Apulum, a fost adoptată de Publius Aelius Marcellus, bărbat merituos, fost prefect al legiunilor a VII-a Claudia și I-a Adiutrix, probabil frate al tatălui ei⁵².

Pomponia Severa și Anclarenia Marcellina au fost fiicele, cea din urmă adoptivă, a lui Marcus Pomponius Severus și a soției sale, decedată

---

⁴⁸ Tacitus, III, 25.

⁴⁹ Aulus Gellius, III, 16; C. Hamangiu, Matei G. Nicolae, *op. cit.*, p. 236.

⁵⁰ Ulpianus, 4, 2; 4, 8.

⁵¹ Caius, I, 104.

⁵² IDR III/5, 441.

și ea, împreună cu cele două fete, cea din urmă ajunsă la vârsta de 18 ani⁵³.

Pater familias dispune de această autoritate pe tot timpul vieții, existând doar câteva modalități expres prevăzute prin care puterea sa se poate stinge. Desigur, în primul rând este decesul persoanei aflate sub autoritatea sa, precum și decesul șefului familiei, atât cel fizic efectiv, cât și cel civil: situația în care își pierde libertatea sau cetățenia (deci *capitis deminutio maxima* și *media*). Mai trebuie menționate situațiile în care intervin emanciparea, adopția, căsătoria *cum manu* a fiicei sau adrogarea. Ca situații speciale sunt cele în care copilul, fără a rupe legăturile cu familia sa, ajunge să dețină anumite demnități: vestală sau *flamen* al lui Jupiter, moment în care obține o situație juridică specială⁵⁴.

Pentru Dacia poate fi o adevărată problemă stabilirea statutului *sui iuris* sau *alieni iuris* al femeilor menționate în izvoarele epigrafice. Desigur, pentru sclave sau liberte, aceasta nu este o problemă, ele sunt sub puterea unui bărbat, deci sclavele și libertele care au fost menționate mai sus erau toate *alieni iuris*. Nici una dintre ele nu poate deveni *sui iuris* indiferent de modalitatea de căsătorie, de modalitatea de eliberare sau de alte circumstanțe.

La fel, fetele necăsătorite pot fi presupuse a se afla în puterea tatălui.

Pentru femeile căsătorite problema care se ridică este de a determina tipul de căsătorie care a fost încheiat, deoarece era *alieni iuris* femeia căsătorită *cum manu* și *sui iuris* femeia care încheia o căsătorie *sine manu*. Cum în epocă se practica tot mai puțin căsătoria *cum manu*, posibil ca aceste femei căsătorite să fie *sui iuris*. Dar acest lucru nu poate fi stabilit cu certitudine atâta timp cât inscripțiile nu prea dau date despre modalitatea juridică a încheierii a căsătoriei. Un singur indiciu ar putea fi calitatea de *flamen* a soțului, dacă aceasta apare în inscripție, deoarece este foarte probabil ca această căsătorie să fie una tradițională. Rămâne de presupus doar în ce măsură această situație mai avea aplicație juridică sau rămăsese, așa cum consideră unii, doar o simbolică religioasă. *Flamen* este, spre exemplu, Lucius Iulius Bassinus căsătorit cu Iulia Beronice⁵⁵, Publia Aelia Iuliana Marcella, fiica lui Publius Aelius Iulianus, cavalier roman, *flamen* și fost *duumvir* al coloniei Apulum (deci mama sa fusese

---

⁵³ IDR III/2, 438.

⁵⁴ P. F. Girard, *op. cit.*, p. 205.

⁵⁵ IDR III/5, 14.

căsătorită *cum manu*) și adoptată de Publius Aelius Marcellus⁵⁶, Titus Varenus Sabinianus căsătorit cu Cornelia Lucilla⁵⁷.

O altă categorie pe care o putea presupune a fi *sui iuris* este formată din femeile văduve care apar în inscripții (inclusiv Cornelia Lucilla, mai sus menționată), în număr destul de ridicat, care chiar dacă au încheiat o căsătorie care le-a menținut sub autoritatea soțului, la decesul acestuia devin independente din punct de vedere juridic, fiind puse doar sub tutelă, instituție despre care vom vorbi separat.

3. Tutela

Femeile erau din punct de vedere juridic sub tutelă perpetuă, o formă particulară a instituției tutelei, dar incapacitatea lor este una parțială, nu totală, femeile având posibilitatea să încheie anumite acte juridice singure, fără asistența tutorelui, iar altele doar cu aprobarea acestuia⁵⁸. Este discutabil dacă această instituție juridică avea menirea protejării femeii sau a patrimoniului pe care aceasta putea să îl dețină. Indiferent care a fost scopul instituirii sale inițiale, în timp și-a pierdut aproape orice rațiune de existență, existând suficiente pârghii juridice care permiteau femeii aflate sub tutelă să acționeze conform voinței proprii, dar existând și categorii tot mai largi care pot fi exceptate de la tutelă. Din secolul al IV-lea nici nu mai există vreun fel de dovadă despre această instituție, iar sub Iustinian nu se mai face nici un fel de referire la tutela femeilor, ceea ce presupune că era de ceva timp abandonată ca instituție juridică.

Tutela feminină se deschidea în momentul în care femeia devenea *sui iuris*, ceea ce se întâmpla în anumite situații clar determinate: la moartea lui *pater familias* dacă femeia devenea prin acest deces *sui iuris*, în situația în care apărea *capitis deminutio* a lui *pater familias*, în situația emancipării sau a divorțului. Singurele femei *sui iuris* exceptate de la tutelă erau vestalele datorită situației lor speciale, iar mai târziu, din timpul lui Augustus, prin legile caducare, femeile libere care nasc cel puțin trei copii și libertele care au cel puțin patru copii (Theodosius și Honorius fiind cei care vor extinde acest drept la toate categoriile de femei)⁵⁹.

---

⁵⁶ IDR III/5, 441.

⁵⁷ IDR III/5, 97.

⁵⁸ Vl. Hanga, *op. cit.*, pp. 230-231.

⁵⁹ P. F. Girard, *op. cit.*, pp. 239-241.

Motivația a fost una care combina ideea lipsei forței fizice a femeilor cu inferioritatea lor intelectuală și morală, dar mult mai probabil se protejau interesele patrimoniale ale familiei agnatice. Astfel se explică și faptul că pe măsură ce această structură familiară a devenit tot mai puțin importantă din punct de vedere juridic și tutela și-a pierdut din importanță. Se presupunea că femeile nu au cunoștințe juridice deosebite și de aceea principiul *nemo censitur ignorare legem* nu li se aplica, fiind singurele capabile să invoce eroarea de drept⁶⁰, ceea ce trebuie să recunoaștem putea avea anumite avantaje.

Dreptul roman recunoștea mai multe tipuri de tutelă. Unul dintre acestea este tutela legitimă, tutela cu cea mai veche atestare, care aparținea agnaților, desființată de altfel în timpul împăratului Claudius, cu excepția tutelei patronului asupra libertei sale. Asemănătoare este tutela pretoriană (tutorele fiind numit inițial de pretor, dar apoi și de tribuni sau guvernatorii provinciei), în anumite situații speciale: când este necesar un tutore pentru o libertă a unei femei sau când în situațiile urgente este necesar un tutore înlocuitor. Dar cel mai frecvent întâlnită este tutela dativă sau testamentară, tutorele fiind numit de către soțul sau tatăl decedat, în mod expres sau lăsându-i-se femeii posibilitatea de a opta între mai mulți tutori (*optio tutoris angusta*) sau chiar de schimbare a tutorelui de câte ori dorește (*optio tutoris plena*), ceea ce va diminua semnificativ importanța acestora⁶¹.

Un alt mod prin care femeile își pot schimba tutorele este așa numita *coemptio fiduciaria*, o emancipare a femeii de sub tutelă și trecerea sa în puterea unui *tutor fiduciarius*, în realitate un tutore fictiv. Inițial, acest procedeu a fost folosit pentru a se elude dispozițiile legale care interziceau unei femei să facă un testament, dar mai apoi a devenit un instrument pentru schimbarea tutorelui după bunul plac.

Motivul pentru care este necesară instituirea tutelei nu este unul legat de administrarea averii, cum în mod eronat se consideră de obicei⁶². După importanța lor, actele juridice pe care le poate încheia o persoană pot fi: de conservare, de administrare sau de dispoziție. Acestea din urmă sunt acte prin care se produce ieșirea din patrimoniul unei persoane a unui drept (vânzarea, schimbul, donația, renunțarea la un drept etc.) sau

---

⁶⁰ C. Hamangiu, Matei G. Nicolau, *op. cit.*, pp. 348-350.

⁶¹ *Ibidem*, p. 350-352; Jane Garner, *Women in Roman Law and Society*, London, 1990, pp. 14-18.

⁶² *Nuovo dizionario giuridico romano*, ed. Federico del Giudice, Sergio Beltrani, Napoli, pp. 532-533.

grevarea unui bun cu o sarcină reală (ex. ipoteca)⁶³. Dreptul roman arăta o deosebită atenție situațiilor în care datorită unui astfel de act de dispoziție patrimoniul putea fi afectat. În consecință tutorele trebuie să asiste doar în situația încheierii unui contract de vânzare-cumpărare, indiferent că este vorba despre *conventio in manum* sau *mancipatio*, a obligațiilor asumate, a iertării de datorie, a acceptării unei moșteniri, a constituirii dotei, eliberării sclavilor. Ulterior se lărgeste și mai mult capacitatea de acțiune a femeii prin aceea că incapacitatea sa de transmitere a dreptului de proprietate se referă doar la imposibilitatea încheierii de acte de dispoziție pentru *res Mancipi* (fondurile italice, case, servitori, sclavi, animale mari)⁶⁴. Celălalt rol al tutorelui a fost cel de a asista femeia în cadrul procedurii judiciare, care nu îi era acesteia accesibilă în mod direct.

Stingerea tutelei nu poate avea loc decât prin decesul femeii care se afla sub tutelă, precum și prin integrarea respectivei femei într-una din categoriile care erau exceptate de la tutelă (vestalele⁶⁵ și femeile cu *ius liberorum*⁶⁶). Decesul tutorelui, *capitis deminutio*, renunțarea la tutelă (posibilă în baza unei scuze valabile), înlăturarea tutorelui sau realizarea condiției rezolutorii sau împlinirea termenului în virtutea căruia a fost numit respectiv ca tutore, nu duc de fapt la stingerea tutelei, ci doar la necesitatea schimbării tutorelui care nu mai este în cauză cu un altul.

Informații exprese nu există desigur în acest sens în inscripțiile din Dacia. Pornind de la presupunerea aplicării unitare a dreptului roman, putem concluziona că există un număr semnificativ de femei care se aflau sub tutelă. Practic oricare dintre femeile ce apar în inscripții ca văduve ar trebui să se afle teoretic cel puțin sub tutela unei persoane de sex masculin. Nu trebuie să uităm însă și aplicarea legislației instituite de către Augustus și rămasă valabilă, conform căreia putem aprecia că acele femei libere ce aveau trei copii și libertele ce aveau patru copii nu mai erau puse sub nici un fel de tutelă. O analiză a inscripțiilor nu poate da însă suficiente informații, atâta timp cât nu există nici un fel garanție că numărul copiilor consemnat în text este corect. Problema numărului de copii născuți de o femeie va fi analizată pe larg la capitolul privind elementele de demografie, aici nu facem decât să subliniem că trebuie avute în vedere acele inscripții din care rezultă cu claritate un număr de

---

⁶³ E. Lupan, *op. cit.*, p. 186-188.

⁶⁴ P. F. Girard, *op. cit.*, p. 271-272.

⁶⁵ Aulus Gellius, I, 12.

⁶⁶ Caius, I, 194; *DA*, III, s.v. *ius liberorum*, pp. 1193-1198, E. Cuq.

copii de peste trei, respectiv patru și care ne indică femeii-mame ce nu se mai află sub protecția unui tutore.

4. Curatela

Se presupune că în dreptul roman, ca și în prezent de altfel, curatela are un caracter exclusiv patrimonial, scopul instituirii acesteia fiind temporar și privind reglementarea unor situații privind patrimoniul. În privința femeilor, curatela nu era necesar a fi instituită deoarece exista tutela, cu o singură excepție – cea a așa numiților *prodigi*, care erau persoane *sui iuris* de care depindea situația financiară a unei femei, persoane care se dovedeau a fi exclusiv de cheltuitoare și care trebuiau supravegheate de către un curator, din punct de vedere financiar. Evident, curatela nu se putea institui asupra unei femei, ci doar la solicitarea acesteia, asupra bărbatului care nu se dovedește apt a-și rezolva problemele financiare. Din nou, scopul nu este cel de a proteja femeia, ci patrimoniul familiei din care aceasta face parte, de acțiunile necugetate ale bărbatului respectiv. Doar în unele situații speciale, situații în care tutorele are nevoie de o persoană capabilă, se instituie un *curator adiunctus*, numit de magistrat, care colaborează cu tutorele⁶⁷, dar acest curator este într-un fel curator al tutorelui însuși, nu al femeii aflate sub tutelă.

În ceea ce privește strict condiția juridică a femeii, Dacia a fost inclusă în Imperiu într-o perioadă în care deja sistemul de tip clasic al dreptului roman se afla în declin, iar cel timpuriu nu mai era decât o vagă amintire. Din punct de vedere juridic, femeii îi era recunoscută o capacitate de drept civil destul de largă, căsătoria *cum manus*, singura care mai putea impune o autoritate juridică femeii, era în declin, divorțul relativ ușor de obținut, aproape o formalitate, iar tutela era o instituție cu tot mai puțină autoritate.

Desigur, nu trebuie să exagerăm și să privim situația exclusiv prin prisma aspectelor pozitive. Nu se poate vorbi despre „emancipare” în sensul folosit azi și au mai existat încă numeroase aspecte în care femeia a rămas defavorizată – drepturile juridice asupra propriilor copii, lipsa capacității procesuale și a dreptului la acțiune etc.

---

⁶⁷ *Nuovo dizionario giuridico romano*, ed. Federico del Giudice, Sergio Beltrani, Napoli, p.147

Interesant este totuși faptul că dreptul roman (nu neapărat femeile) a reușit să găsească soluții viabile pentru toate sau pentru multe din situațiile posibile, cu o ingeniozitate care rămâne poate singurul motiv pentru care se mai aplică și azi, într-o anumită formă, adaptată societății contemporane.